

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE INTERDEPARTEMENTAL RECUEIL DE VARDAR

DE VARDAR RECUEIL

9

REDACTEUR VLADIMIR STOJANČEVIĆ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕЂУОДЕЉЕЊСКИ ВАРДАРСКИ ОДБОР

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

9

УРЕДНИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА:

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

ВЛАДИМИР БОВАН

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупу Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011. године, на основу позитивних мишљења рецензената, посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: НОВАЦ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

© СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ 2012.

ISSN 1450-8486

КОРИЦЕ: НИКОЛА ДУДИЋ

ЛИКОВНИ ПРИКАЗ НОВЦА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА
НА V СТРАНИ: МЛАДЕН СРБИНОВИЋ

ЛЕКТОР: ЉИЉАНА МИЉКОВИЋ

КОРЕКТОР: РАТКА ПАВЛОВИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Владимир Стојанчевић</i>	Из српске историјске прошлости у Битољском вилајету на прелазу 19. у 20 век (Друштвено-политичке прилике)	1
<i>Vladimir Stojančević</i>	On Serbian Historical Past in Monastir Vilajet in Transition from 19 TH to 20 TH Century – Social and Political Circumstances	47
<i>Љиљана Алексић-Пејковић</i>	Покушаји оснивања српског новчаног завода у Скопљу до 1912. године	49
<i>Ljiljana Aleksić-Pejković</i>	The Attempts at Founding the Serbian Monetary Fund in Skoplje till 1912	80
<i>Славиша Недељковић</i>	Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века	81
<i>Slaviša Nedeljković</i>	Survey of the Organised Work of the National Action of the Serbian Government in Macedonia and Old Serbia at the End of the 19 TH Century	92
<i>Миле Станић</i>	Предлог о отварању српских конзулата у Призрену и Велесу ..	93
<i>Mile Stanić</i>	Proposal on Opening the Serbian Consulates in Prizren and Veles	97
<i>Владимир Бован</i>	Сећања Јанићија Поповића на своје школске другове и колеге учитеље у Вардарској Македонији од 1905. до 1915. године	99
<i>Vladimir Bovan</i>	Memories of Janićije Popović of His School Friends and Teacher Colleagues in Vardarska Macedonia from 1905 TO 1915	111
<i>Зоран Т. Јовановић</i>	Скопско Народно позориште у ратним условима (1914–1915)	113
<i>Zoran T. Jovanović</i>	Skoplje National Theatre in War Conditions (1914–1915)	139
<i>Зоран Живковић Христић</i>	Ђачка литерарна дружина „Дојчин” у Солуну и Скопљу, од 1903. до 1912. (Етнографска грађа у заоставштини Милоша Ивковића, I)	141
<i>Zoran Živković Hristić</i>	Literary School Club “Dojčin“ in Thessalonica and Skoplje 1903–1912	187

<i>Стјаниша Војиновић</i>	Коста Абрашевић, први пролетерски песник	189
<i>Staniša Vojinović</i>	Kosta Abrašević, the First Proletarian Poet	204
<i>Ђорђе Перућ</i>	Историја и народна традиција у двама старосрбијанским песмама из „Руковети” Стевана Мокрањца (Посвећено академику Владимиру Стојанчевићу)	205
<i>Djordje Perić</i>	History and the National Tradition in Two Old Serbian Songs from Stevan Mokranjac’s <i>Rukoveti</i>	225
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Државна народна школа „Карађорђе” у колонијалном селу Карађорђевац 1922–1941, Други део	227
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	State National School “Karadjordje” in the Colonized Village of Karadjordjevac 1922–1941, Part II	251
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Земљотрес у Јужној Србији 1931. године	253
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	The Earthquake in Southern Serbia in 1931.....	270
<i>Владимир Стојанчевић</i>	О Стевану Симићу и његовим успоменама	273
<i>Vladimir Stojančević</i>	About Stevan Simić and His Memories.....	301
<i>Стеван Симић</i>	Моји списи објављени у појединим часописима, алманасима и сличним издањима у Цариграду, Солуну, Крфу, Скопљу, Сарајеву, Београду Библиографски подаци	303
<i>Stevan Simić</i>	My Works Published in Magazines, Almanachs and Similar Publications in Carigrad, Thessalonica, Corfu, Skoplje, Sarajevo, Belgrade Bibliographical Data	307

О СТЕВАНУ СИМИЋУ И ЊЕГОВИМ УСПОМЕНАМА

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Стеван Симић је један од најзначајнијих представника српског народа у Турском царству са краја 19. и почетка 20. века. Рођен у Кратову 1882. године, он је завршио српску основну школу у месту рођења, нижу гимназију, као стипендиста, у Скопљу, више разреде у Цариграду, а универзитетске студије на београдској Великој школи, на историјској групи. Још као студент почео се бавити „националним радом“ и политичким проблемима из српско-бугарских односа. О томе он каже: „Ужу отаџбину стару Србију и Македонију оставио сам у врло мучној и тешкој атмосфери. На југу су свуда крстариле многобројне бугарске чете које су се повремено сукобљавале са турском војском или су пак нападале српска села са намером да их приморају да пређу на бугарску страну“. Његово родно место Кратово, као и читава кратовска област, већ од краја 1890-тих година, а нарочито после неуспеха Илинденског устанка било је поприште тешке, очајне и крваве борбе да тамошње становништво, натерано силом бугарских комитских чета прихвати Егзархију и бугарско национално име. Стеван Симић био је међу првима који су се томе супротставили, радећи свим снагама да се бугаризација Срба његовог завичаја отклони на сваки начин.

У овом погледу он се посебно залагао – ништа мање – но код српске владе (и то са тек навршене 22 године свог живота) за више старања и непосредне, конкретне помоћи угроженом свом завичају и његовим људима. То је храбро и смело изнео као свој партијски и дубоко људски и хумани пледоаје у Мемоару од 14 тачака, под насловом: „Кратак извештај о раду бугарског револуционарног комитета у Кратову и Кратовској кази (срезу) за време прошлог лета (м. јуни, јули, август, септембар, октобар и почетком новембра 1904. г.).“¹

Стеван Симић је овај свој писани пледоаје, 11/24. XII 1904. године упутио на адресу: „Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду.“

¹ Мемоар је донела др Љиљана Алексић-Пејковић у познатој Академијиној серији: „Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914“, књ. II, Додатак 1..., Београд 2008, стр. 737–747.

Потписујући свој учинак „са одличним поштовањем“ Стеван Симић је дао образложење: „...ја сам у исто време казао и своје мишљење ... не обзирајући се ни најмање на то, шта ће ми се можда као ћаку пребацити, али изјављујем да, кад сам ово казао нисам се ни у ком случају руководио субјективним мотивима – мени је једино стало било до истине и истину сам казао“ (– па додаје): „А потпуно сам убеђен, да ћете и Ви ово моје гледиште одобрити утолико пре, што сам уверен да ћете – на основу стварних информација из Ст. Србије и Мађедоније – доћи на крају крајева на оне исте закључке до које сам дошао.“ И заиста, стварност приликом околности је била таква како ју је представио Ст. Симић. Србија, тј. српска влада као да се пренула из неке кратковидости у сагледавању праве суштине у односима српско-бугарским, и отпочела ефикасну и конкретну активност у помагању угроженог дела српског становништва на широком пространству Старе Србије и Мађедоније – показујући пуно успеха у сузбијању геноцидне политике Бугарске, њених агресивних установа: Егзархије и ВМРО.²

II

Други део Симићевих *Успомена – Школство у Крајову*, у ствари је проширена тематика његовог школовања у Кратову, Скопљу и Цариграду, – са изношењем бројних података и описа људи, ситуација и догађаја у вези са школовањем и ситуацијама у којима се Симић налазио, и сналазио и све то доживљавао. Занимљива су његова саопштења и описи Кратова из времена његове младости, а посебно о именима кратовских житеља припадника српске националне заједнице. Затим прикази недела бугарских комитских чета, немоћ турске управе да обезбеди правни поредак, јавну, и личну безбедност српских житеља, а посебно српских учитеља и свештеника. Од интереса су Симићева казивања о његовим школским друговима, а посебно о српској гимназији у Цариграду, наставницима, професорима, и о карактеристикама директора гимназије М. Динића. Такође, запажања о Цариграду, његовим знаменитостима, и положају хришћана у турској престоници. Симићеву пажњу је посебно привукла султанова поворка око одласка у камију и др. узгред је дао и неколико белешки о српским публикацијама – „Цариградском Гласнику“, недељном листу који је излазио од 1892. до 1903. године, а уредник му је био Охриђанин Коста Групчевић, „вредан, умалашан и врло агилан национални радник“. Спомиње и календар „Голуб“ који је излазио такође у Цариграду. Карактеристично је Симићево казивање да ми у Цариграду „Других установа и нисмо имали“, а „Место цркве висила је икона Св. Саве у цркви Св. Николе у Галати, пред којом су палили свеће и молили се Богу Срби настањени у Цариграду.“ По Симићу, управитељ српске основне школе у турској престоници био је генерал Сава Грујић.

² Овакво негативно стање у српско-бугарским односима у то доба, изнео је – много касније – сам Ст. Симић у свом посмртно објављеном рукопису: „Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912“ чији је приређивач, и писац предговора Јово Бајић (ИП „Душка“, 1998, стр. 163).

Симићева казивања о Цариграду спадају у ретке покушаје да се прикаже турска престоница од стране српских писаца. Пре њега су то урадили, на пр. Чедомиљ Мијатовић и Владимир Карић, не узимајући у обзир казивања наших дипломатских представника, као што су били даровити посланици Стојан Новаковић или др Владан Ђорђевић – што све то чини занимљиву прилику и за шира разматрања српско-турских односа на прелазу 19. у 20. век. Али од Симићевих савременика – земљака о Цариграду – а у вези са школовањем тамо, са више података писао је и проф. Јован Алексић чије су Успомене објављене у Вардарском зборнику, бр. 6. Евентуална компарација њихових штампаних Успомена, уопште узев, дала би и потпунија сазнања о стању и приликама под којима се живело у кратовско-кумановском подручју у последње време турске владавине, односно историје тамошњег српског народа.

1. ШКОЛСТВО У КРАТОВУ

На чисти понедељак 1889. године мати ме је пробудила нешто раније, окупала, обукла нову антерију, очешљала и онда око 8 часова пре подне дохватила за руку и повела у школу. Но после једно педесет корачаја, ја сам се предомислио и бацио на земљу са жустрим протестима да нећу ни по коју цену у школу. Јер тамо царује батина, дренови прутеви, фалака и друга средства за мучење. Она ме је молила и преклињала, па чак и претила, али сам се ја дуго праћакао док се на послетку не помирих са судбином.

Школска зграда у дворишту Цркве св. Николе у Царској Махали је двоспратна зграда са два одељења. Једно изнад другог. Горње одељење је учионица, а у доњем одељењу стоје носила за мртваце, јер тада није било сандука. Та зграда је подигнута 1846. године, када је и обновљена црква св. Николе. У припрати и свуда око цркве је гробље за Царску Махалу. Учионица је осредње одељење са два прозора и дрвеним поклопцима, који се затварају за време кише. С јесени су прозори лепљени са дебљом хартијом, а од стакла метнути неколико комада да би се видело у учионици. Уза северног зида је кашика, поред које стоји секира, а мало даље је крчаг са водом и једна домаћа метла.

Када уђосмо у учионицу ту видесмо даскал Стевче Максимовића, који је седео са подвијеним ногама на миндеру. Он је био под капом и у зимском капуту и повезивао неку књигу. Десно од учитеља седело је 7 ученица, а лево 15 ученика и сви су били под фесовима. Ученици су били распоређени по миндерима у виду слова Покој. Сви су гласно читали своје лекције. Мајка приђе даскалу, рукова се са њим и рече му да је довела новог ђака. Тада даскал нареди ученицима да се мало збију и тако начине места за гошћу. Мајка седе да извади из џепа оловну чутурицу звану плоску и понуди даскала да се напије наше љуте комовице. Пошто сркну неколико гутљаја ракије, даскал ме упита знам ли да се крстим, на шта му и одговорих потврдно. „Де прекрсти се да видим како то радиш!“ Али када се прекрстих, он ми рече да не ваља. „Прави Христијани се крсте овако: Палац, кажи прст и средњи се врховима поставе на једну раван, а друга два се савију

и приљубе на шаку и онда се поставе на средину чела више обрва и каже: Во имја Отца. Онда се рука помакне према трбуху и на самом пупку притисне са речима и Сина. Онда се метне на десну, а затим на леву сису са речима и Светога Духа амин!“ Тако се прво прекрсти даскал, а после њега прекрстим се и ја. Добро је. Ето од сада ћеш се само тако крстити, нагласи учитељ. Тада нареди ученицима да ми начине места да седнем и ја као нови ђак. А тада су они седели према успеху у наукама. Ја сам, природно је, добио последње место. Тада даскал Стевча извади испод шиљтета комадић подебље хартије, пресече један комадић и на њему испише словенску азбуку. Онда ме позва код себе и прочита целу азбуку, а потом ми зада да научим пет или шест слова. Када се вратих на своје место, мати опет понуди учитеља са ракијом молећи га да попије све што има у плоски. Онда понуди и калфама, који су седели код даскала, а то су ученици који изучавају псалтир или јеванђеље, но они одбише да сркну по који гутљај.

Када је учитељ приближио плоску устима, поче да благосиља како је то од давнина обичај у тим старовремским школама: „Ајде нека је аирлија. Да даде господ лакоћу у наукама и да Стеван постане учен човек.“ На то ученици запеваше Амин! „И да биде полезан на нашата православна вера, на народот и на нашето богохранимоје Кратово. Амин!“

Пошто је попио сву ракију, поче ме саветовати са речима: „Ђак мора да буде миран, да се не кара сас другари и друга деца и љуђе, да иде по сокаците мирно, да се склања на страна када идев стари човечи и да ги поздравља и да одговара на нивните поздрави. А када је света недеља или други празник да се иде у црква на богослуженије. Када се ђак враћа од школа дома да поздравља своите родитељи и сви домашни.“ Овако су примани и сви остали ђаци сиротнијих родитеља, а имућнији су приређивали и велике свечаности уз учешће ученикове родбине, суседа и пријатеља.

После тога мати устане и пође излазу. Тада јој се окрете учитељ и скрену јој пажњу да води рачуна о поклонима, када будем свршио буквар и ушао у наусницу или часловац. А ти уобичајени поклони су давани када се уђе у псалтир, за тим у јеванђеље и апостол. Ови поклони су се састојали од тепсије са питом, или гибаницом, малог хлеба, флашица са ракијом и чутурица са вином, као и зделе са печењем или каквим јелом. Азбуку сам изучио за десет дана. После ми је учитељ исписао буквар, који сам брзо савладао, а потом добио наусницу или часловац, који је отац купио од учитеља за пет гроша. Ова књига је била повезана са дрвеним корицама обложене са кожом. Али како отац није имао толико новаца, да одмах исплати ту књигу, то је даскал метнуо на раф и онда ми рече да ћу је добити онда, када му донесем сав дужни новац!

Ова школа била је позната у народу под именом старовремска школа, каквих је у оно време било и по другим местима кратовске области, као што су Злетово, Лесново, Шопске Рударе, Страцин, Куклица, Опили и друга места.

Тада је у Кратову постојала још и бугарска школа, која је отворена 1883. године у Рибарској Махали.

Крајем 1891. године отворена је у Кратову, у Царској Махали, и српска школа, смештена у истој згради, у којој је до тада радила часловачка школа.

Занимљиво је да су први бугарски учитељи били кратовци Серафим Тошев и Димитрије Јосифов, први српски васпитаник, а други бивши српски учитељ од 1871. па све до краја 1882. године, када је пришао Бугарима односно Серафиму Тошеву. А први српски учитељ у Кратову био је бугарски васпитаник Јован Поповић, такође мештанин.

Да овде нешто пишем и о обнављању српске школе у Кратову.

Дана 16. децембра 1871. године отворена је у Кратову српска школа, која је везана за име учитеља Живка Миловановића, у калуђерству Методије, родом из Петровца на Млави. Према његовом причању, њега је придобио за ту ствар београдски професор Милош Милојевић, један од најистакнутијих пропагатора буђења Срба у неослобођеним крајевима. Тада је постојао у Београду и нарочити одбор за пропаганду у Старој Србији и Македонији, у коме су били Панта Срећковић, професор Велике школе, Милан Милићевић, познати писац, архимандрит Нићифор Дучић, београдски митрополит Михајло и Јован Ристић, наш истакнути државник.

Првога дана школског рада, раздељени су учбеници ђацима. Живота је затекао у школи 40 ученика, али су се после неколико дана јавила и уписала 146 ђака.

Осим Животе пријавио се за учитеља и Димитрије Јосифовски, који је важио као млађи учитељ. Живота је примао од татора цркве св. Јована Претече 100, а Димитрије по 80 гроша месечно. Ова школа је радила до 1876. године када је букнуо рат између Србије и Турске. Тада су затворене у Турској све српске школе, којих је било по свима крајевима Старе Србије и Македоније, па према томе затворене су и школе у Злетову и Кратову. Место ове поново се појавише старовремске школе. Тако је у Кратову поново избио стари дух са освештаном традицијом да се настави рад по угледу на наше старе претке. Та стара школа у Кратову радила је све до краја 1890. године, када се даскал Стевча Максимовић повукао у миру.

Као што смо видели, бугарска школа је отворена 1883. године, дакле 7 година по престанку рада српске школе, док је ова поново обновљена на 8 година по отварању бугарске школе. Ево малог историјата српске школе:

Крајем 1891. године запопио се у Скопљу код митрополита Методија кратовац Ђорђе Алексић, механџија и бивши старовремски учитељ, који је за ту сврху имао писмену молбу повећег броја истакнутијих грађана из места.

Када се вратио из Скопља, одмах је посетио кајмакама Емин Ефендију, па чим се поздравио пружио му је пуне чељус(!) поморанџи са речима: „Носим вам поздрав од митрополита Методија!“ Кајмакам се усрдно захвалио устајањем три пута и онда наручио кафу. После мале почивке Алексић је наставио како га је много поздравио митрополит са усрдном молбом да одобри отварање школе за српску народност у Кратову. Олако су онда казивани сви припадници

Васељенске патријаршије, а то значи српске народности! На то је кајмакам одговорио: „Господин митрополит не моли, већ он наређује. А ко ће бити учитељ у тој школи“, упита кајмакам. Алексић је одговорио да ће бити његов син. „Врло добро, можете је отворити одмах“, одговорио је Емин Ефендија. И тако ствар је свршена. Ђорђе Алексић је био необично бистар, окретан, ванредно интелегентан и проницљив човек, уз то је савршено владао турским књижевним језиком, како се говори у Стамболу, а те су му особине одлично послужиле да успе у своме подухвату.

После потребних припрема српска школа је отворена. Још првих дана уписано је преко 70 ученика. У току идуће године отворена је још једна српска школа у Рибарској Махали, а нешто касније и грађанска школа, у којој је било ученика и из других крајева.

Када је скопски митрополит Методије известио о томе српског конзула, Владимира Карића, био је необично обрадован и изненађен с обзиром на то да је ова школа добијена без икаквих формалности, већ на реч кајмакаму! А тада није још било наших школа у Куманову и Скопљу. Из тих разлога Карић је посумњао у истинитост таквог извештаја из Кратова. Како је тада боравио у Скопљу Арсеније Максимовић, српски првак из Кочана, кога је дозвоао код себе конзул Карић, дао му путни трошак са поруком да одмах иде у Кратово, те да види да ли је истина да је тамо отворена српска школа и са колико ученика. Карић је ликовео од радости и неописаног задовољства када је добио и од Максимовића потврдан извештај. На скоро после тога посетио је Карића први учитељ те школе Јован Поповић, који је учио до тада пети разред бугарске гимназије у Солуну. Конзул се поздравио и пољубио са њим и честитао му је на сјајном успеху. Потом извади из фијоке један сребрни цепни часовник и пружи га Поповићу, рекавши му да је то поклон од министра спољних послова за постигнути успех у Кратову. Тада је било у Кратову седамдесет и неколико кућа. У Царској Махали је било 40 домова, док је уз егзархисте било само 6 кућа. Услед тога Турци су ову махалу називали српском или србијанском махалом. У Рибарској пак махали егзархисти су чинили огромну већину. Али код Срба су били најуспешнији људи из места. Ту смо имали старог проту Михајла Ђорђевића, две хације, који су уживали велики углед у Кратову. То су Хаци Ђорђе Максимовић, један од најбогатијих људи у граду и Хаци Тодосије Гаџевић, такође врло имућан домаћин, а касније постао је и трећи хација Алекса Чукчуковић, док егзархисти нису имали ни једнога. Онда је било у Кратову и два лекара и то др Костаки Александриде и др Василије Јанас, оба Грка из Јањине, који су свесрдно помагали српски покрет и борили су се за нашу ствар као одлични родољуби. Обојица су били чланови српске црквеношколске општине. Др Јанас је платио главом, јер су га убиле бугарске комите као великог Србомана! Лекар Александриде је уживао пак велики углед код народа, а нарочито код Турака, који су му указивали на сваком кораку велику пажњу. Чим би се појавио где на улици, сви су му устајали на ноге и поздрављали га као што се поздравља кајмакам и бегови. Он је једини лекар у Кратову кога су Турци пуштали у хареме ради прегледа болесника, док је до тада било уобичајено да лекар стане код врата и одатле пита болесника на шта се тужи, после чега би спремао

рецепт. Ту су даље истакнути старовремски учитељи Насе Илић, Ставра Мијалковић и Таса Какашевић, затим браћа Риста и Владимир Сапунџиски, браћа Мијалко, Зафир и Јован Голубовићи, мутавџије, Анастас Гичевић, хлеббар, Зафир Деспотовић, механџија, Јован и Павле Маџаревић, мутавџије, Мијалко Мишић, абација, Павле Арсић, лимар, Сима и Василије Трајчевић, мутавџије, Мите Барбут, обућар, Ђорђе Илић, звани Ђоце и Никола Маџаревић, мутавџије, прота Јован Максимовић, Мите Жикхар, бојација и др.

У великом сећању остале су ми и две жене, које овде спомињем. То су кирија Ангелики, супруга доктора Јанаса и удова Ђена Арсић. Ове две жене биле су прави апостоли српске ствари. Ове жене су неуморно даноноћно обилазиле поједине куће и објашњавале домаћинима да су ово од памтивека српске земље, да Србија има тапије на Стару Србију и Македонију и да није далеко дан нашег ослобођења. А када је Ђена једнога дана сазнала да је ушао у српску цркву св. Николе бугарски свештеник Стојмир Димитријев, сместа је дограбила секиру и појурила према цркви са намером да на комаде исече поп Стојмира, јер је она у томе предочила да тај свештеник има задње намере према цркви, у намери да је једнога дана отму од Срба. Но како су се ту случајно десили неки људи и жене, појурили су према њој и силом отели од ње ту секиру, која је већ лебдела изнад главе тог попа. „Ја ћу га на комаде исећи, говорила је свуда и на сваком месту, само ако га видим да пролази поред цркве!“ Једнога дана прођем поред чесме Лиска, где су се празником сакупљале жене на разговор, видим Ђену како се распричала и говорила о Николи Тесли, доказујући женама да је то најученији човек на свету, да му то признају сви народи и све државе, али је подвлачила нарочитим тоном, да је тај Тесла Србин православне вере!...

Једнога дана приметила је кирија Ангелики неки прашак на крчазима за воду, па чим је дошао њен супруг, она му је саопштила ту новост. Када је изручена та вода, доктор је констатовао да је то врста јачих отрова, који је насут у крчаге са намером да се отрује и доктор и његова жена кирија Ангелики са децом!

Чим сам дознао да је отворена нова школа, ја сам се договорио са неким друговима и отишао тамо. Учитељ Поповић ми је дао једну читанку да се увери како читам. Тада ме је одредио за други разред основне школе.

У почетку рада српске школе, нама је учитељ наредио да ако нас ко пита какву школу учимо, да одговарамо да смо ми римске народности тј. урум милети.

У почетку појаве ове школе, егзархисти су мирно посматрали ову школу не предузимајући ништа против ње. Али после неког времена ступа у акцију бугарски митрополит Максим, по чијој наредби је почела безобзирна борба противу српске школе. Прво су неочекивано дошла у српску цркву два бугарска свештеника и ушли у олтар да би се уверили како служи српски новопроизведени прота Ђорђе Алексић. Они су тада казали да ће га оптужити црквеним властима ако утврде да он не зна да служи, у коме би случају поднели и захтев да се одмах рашчини. Литургија је одслужена, али они нису могли

утврдити ма какву грешку у богослужбеним радњама. Тада митрополит Максим лажно оптужи вишим турским властима кратовског кајмакама да је поступио противу закона, а ово из разлога што су га Срби поткупили са 200 наполеандора. Ова безочна лаж је упалила. Кајмакам је премештен за Тирану и предузете су мере да се ова школа затвори. Та борба је трајала три године. Срби су правдали кајмаков поступак тиме, што су доказивали да то није нова школа, већ да је ту постављен само други нов учитељ у цариномалској школи, која постоји од неколико стотина година. Најпоследње, по завршетку три године дошло је службено саопштење, којим се одобрава постојање српске школе. Тада је одмах истакнута на школској згради велика урамљена фирма са натписом на турском и на српском језику:

Основна школа српског народа
У славној отоманској империји.

Ни Бугари нису мировали. Они нису хтели ни да чују за српско име, а камо ли да их трпе поред себе. Најпоследње ту је и бугарски револуционарни комитет ВМРО, што ће рећи Унутрашња македонска револуционарна организација, која је у току 1896. године донела одлуку да се Срби у Македонији униште свим могућим средствима. Македонија је Бугарска, ничија више. И докле год постоји само један Србин, ми се не можемо ослободити. Они се морају потпуно истребити да им се име никада не чује. Прва жртва бугарског крволоштва био је прота Јован Максимовић, који је убијен у близини Цркве Св. Јована Претече. Убица је био пекар Стојмир Грозданов, који је тај посао обавио са хладним оруђем. То је било 10. октобра 1899. год. Нешто касније убијен је 1906. године др Василије Јанас, чије су тело исекли на комаде и онда бацили на четири стране да би му затрли сваки траг. Од тада па до краја Другог светског рата у Кратову је убијено 10 Срба, од којих један протојереј и три учитеља, а у околини преко сто Срба, међу којима три жене и три девојке. Бугарски комитет у Кратову осудио је и мене на смрт у току лета 1905. године, док сам још био студент на универзитету. Ту наредбу је дао Славко Абасов, комитски војвода за Злетово и околину. А када су му његови курири скренули пажњу да Симић нема никакве кривице, те да се поштеди његов живот, Славко је одговорио: „Да, Симић нема кривице, али је он Србин. Он је данас студент, а сутра ће бити професор, а с тим и наш непријатељ. Ми морамо уништавати апсолутно све Србе, не питајући да ли су прави и невини или пак наши противници.“

У времену док сам похађао основну школу, Кратово је било у већини настањено са турским елементима. Тада су Турци заузимали централни део града у коме су чинили једино становништво, а то су махале Табачка, Сарафска, Чаршиска и Доња Махала. Али их је било до Анастасове и Вучко Анциске Чесме, а одавде све до једносводног моста (Домуз Ђуприје) на Манцеовој Реци, затим у Царини до чесме Лиске и свуда око Цркве Св. Николе, са изузетком 6 српских домова. Македонци су насељавали горњи део Царине Махале, Чаир, Аргулиску или Козарску Махалу и Рибарску Махалу, док је Циганска Махала била мешовита. Међутим, у почетку прошлога века Турци су насељавали и Рибарску Махалу, све до Тошеве куће у близини Радевог Моста.

Тада није било хотела или кафане у данашњем смислу. У Циганској Махали, ниже чесме, постојао је Црквени Хан намењен страним посетиоцима, који су могли преноћити на даскама или рогожама. У та времена странци су одседали обично по виђенијим кућама ако су хришћани, док су Турци редовно одседали по беговским домовима, где су поред преноћишта добијали и добру храну. У средини чаршије постојала је на спрату једна турска кафаница са миндерима где су посетиоци добијали кафу, чај и лимун. То је била врло скромна зграда са закниженим прозорима, а зими са мангалом у средини. Турци су пробављали време поглавито по берберницама, које су тада замењивале кафане, а такође су и беговске куће свакодневно биле са посетиоцима. Онда је било у Кратову 3 бега и један шаих, који се сам убрајао у бегове, па се и управљао како је уобичајено по беговским начелима. Ти бегови су Грашчински, најбогатији у месту, затим браћа Јашар и Сулејман бег Мулалар и Шехлер Емин бегови. Тада је било у Кратову 2 цркве, 5 џамија и 1 текија.

Кратово је бројало 962 куће, од којих 632 турских, 250 бугарских, 70 српских и 10 циганских. Но како су Бугари преузели безобзирну борбу противу Срба, то су неки морали прећи на бугарску страну, те је остало 50 домова.

Чаршија је била врло мала и скучена са уским и кривудаим улицама и малим радњама са ћепенцима. Турци су се бавили искључиво берберским, ашчиским, поткивачким и табачким занатима. Они су једини обрађивали дуван, а било је неколико који су се бавили и кирациским пословима. Осим тога, постојала је и једна турска колонијална радња, а остало је све било у рукама Македонаца, док је ковачки занат био монополисан искључиво за Цигане. Онде где је сада Сандрева кафана ниже Муслука, постојао је и ђумар, стара двоспратна зграда. На доњем спрату са два одељења, лево за жандарме, а десно је затвор. На спрату је кајмакамова канцеларија. Кајмакам је седео на столици пред писаћим столом, а његов секретар на поду са подавијеним ногама испод себе. Он је тако на колелу писао шта му се нареди. Код улаза је дрвени конзул на коме редовно стоји сако, о коме се старају жандарми.

У оно време било је у Кратову само десетак кућа са стакленим прозорима, иначе су прозори книжени са подебљом хартијом. Они су за време кише затварани са дрвеним поклопцима. Тако исто било је онда само десет кућа, у којима је било лампи са петролеумом, а све остале су се служиле газеницима, а неки чак и лојаним свећама. Онда није било кревета. Тада су сви укућани спавали на поду, један поред другог и покривали се једном чергом или јорганом. За време јела сви су седели на поду око округле трпезе са подавијеним ногама. Виљушке и ножеви се нису употребљавали. Хлеб и месо кидају се рукама и зубима. Али је ретко било наћи куће без домаћег купатила, која су вазда била пуна купача. Оба храма су била добро посећена, пости су држани по правилу који прописује црква. Чак се нису смела омрсити болесна деца. И празници су држани тако да се није смело радити.

За време државних празника ишли смо са наставницима пред уђумат да честитамо празник. Првенство су тада имале турске школе,

за њим Срби и на послетку бугарске. Ово је важило по свим крајевима Косовског вилајета. Наши наставници се попну горе, где су неко време седели и почастили се са слатком, кафом и цигаретама, а ми добијали по фишек бомбона, који су посао обављали жандарми. Тада би отпевали државну химну, а после ове и неку школску песму.

У оно време било је уобичајено да се свршетак школске године завршава на врло свечан начин. На два три дана пре класификације, школа и школско двориште су нарочито украшени цвећем, букетима и венцима. На једном зиду је слика султана Абдул Хамида, до ове портрет Св. Саве, оивичене лепим венцима домаћег цвећа. Слични су венци око врата и школске табле, па и географске карте Европе. За госте су поређане школске клупе, а за виђеније посетиоце столице. Ту је и сто са столником, на коме су два три букета цвећа у вазнама. На дан свечаности долазили су у школу ђачки родитељи, очеви и мајке, ђаци и државни службеници, кајмакам, кадија, председник суда, председник општине, бегови и други виђенији Турци. Тада је учитељ прозивао поједине ученике и давао им разне задатке из рачуна, земљописа, српског језика и других предмета, да би се и на тај начин видео резултат рада у школи. Била је и по нека декламација и песма. А потом би управитељ читао класификацију, којом приликом би нарочито наглашавао неизвињења и одсуства. Тада би се умешао и кајмакам, који би изјавио жељу да види родитеље таквог ученика. Тада би их очински посаветовао да то више не чине, јер ће таквим поступком нашкодити и себи и своје детету. На послетку се деле ученицима сведоџбе и по која књига као дар за одличан и врло добар успех у наукама.

Онда је постојао и овај леп обичај, који треба поменути. О свима већим празницима, као што су Нова година, Богојављење, Ђурђевдан, Духови, Спасовдан, Петровдан, Аранђеловдан, Митровдан, Свети Никола и други, учитељи обилазе са ученицима поједине српске куће да честитају славу, имендан или Нову годину. Ђаци иду у реду два и два, мирно и без ларме. Укућани их предусрећу још на спољним вратима. Пошто поседају на миндерлуцима, домаћица се поздрави редом са свима, а потом настаје послужење. Ученици добијају по комад баклаве или колаче, а учитељи још и цигарете и алкохолна пића. Тада ђаци отпевају по неколико школских песама, па се опросте са домаћима и пођу даље. При растанку домаћин да учитељу по неколико гроша за ђачки фонд, из кога се после набављају уџбеници и деле бесплатно сиротнијим ученицима.

Кратово је онда било одсечено од целог света, јер није било колских путева, који би га везивали са околним градовима и већим насељима. Ако би се неко одлучио да дође таљигама у ово место, онда би ишао речним коритом преко песка, шљунка и камења. Овакви случајеви су се дешавали у више година једном. Чим би такви путници ушли у град, за кратко време би се сакупила око тих кочија велика гомила непознатог света, људи, жена и дечурлије да би видели те изненадне путнике. Тада би настало распитивање ко су ти људи, одакле долазе, код кога ће одсести, колико ће дана остати, зашто су дошли и томе слично.

У то време смо живели врло добро поред Бугара, који нису чинили никакве сметње нашим људима, па нису узнемиравали ни нас ученике, јер још није била пала одлука бугарског комитета да нас прогањају свим средствима како би нас потпуно истребили, како у овоме месту, тако и по свим крајевима Македоније.

2. МОЈЕ ЂАЧКЕ УСПОМЕНЕ ИЗ СКОПЉА

У јесен 1894. године кренуо сам за Призрен да ту наставим школовање у богословско-учитељској школи. Са мном су била и четири друга, који су са мном кренули за Призрен. Ишли смо на коњима са кирицијама из оближњег села Шегова, који су нас водили за 12 гроша до Куманова, а одатле наставили таљигама све до Скопља по цени од 8 гроша по ученику, пошто је подвоз на железницама био скуп, јер се по тарифи плаћало два черека или 12 гроша. Тада је то путовање обављано дуж Кратовске Реке преко села Туларева, а одавде силазило се на Подишницу, куда је ишао пут на село Вакуф, Криву реку, која се газила код Цанковог Вира, а одатле право на Клечевице и Куманово. Тај пут сам прелазио за 8 часова.

У Скопљу смо одсели у Јанчевом Хану, који је постојао спровођу Цркве Св. Спаса. Он је припадао Крсти Јакимодићу, родом из села Галате у гостиварском селу и његовом ортаку Јовану Стојковићу, тетовцу, обојица су били познати као добри Срби. Тај хотел је порушен 1953. године, а основан је 1889. године.

На нас Кратовце овај хотел је оставио силан упечаток. То је била двоспратна зграда. Доле је кафана и неке друге просторије, а горе повећи чардак и више соба за госте. Неке собе су имале кревете, а неке само асуре. Ту смо затекли пуно ученика из Тетова, Гостивара, Куманова, Кочана, Берова, Пехчева, Штипа, Велеса и других места, који су као и ми Кратовци кренули за Призрен, па су после задржани да би наставили своје школовање у Скопљу. О свима тим ученицима водио је рачуна Скопљанац Коча Миновић, учитељ. Чим смо му се пријавили, он је наредио власнику хотела да нас уведе у списак државних питомаца.

На дан 24. октобра 1894. године, по старом стилу, сместили смо се у интернату. Било нас је 28 ученика. Са Скопљанцима који су били екстерни, било нас је у првом разреду гимназије 40 ученика. Та зграда и данас постоји у улици Панче Пешев бр. 3, која припада Румунима Николи Атанасову и Тодору Леону. То је двоспратна кућа са по три одељења по спрату. На доњем је два одељења држао васпитач и једно гаваз, а на горњем су три спаваће собе и ходник који је служио за трпезарију, али био је и место за занимање. Двориште је било врло мало, са бунаром на једном крају.

Предавања су почела 7. новембра. Учионице су нам биле у дечанском метоху на Серави. Ту су била четири одељења у два зградама. У дворишту су постојала два одељења. Једно мало, полумрачно и неугледно, које је служило за професорску и директорову канцеларију, а веће одељење је учионица. Друга зграда на Серави имала је на спрату две учионице, једна за ученике основне школе, а друга је у идућој години уступљена гимназији, за ученике II разреда гимназије.

Призивање Св. Духа извршио је архимандрит Нићифор Перић, касније рашко призренски епископ и месни свештеници поп Јован Ђурковић и поп Перко из Циганске Махале, како се онда називао крај од хотела Москва према Цркви цар Константин и царица Јелена, као и свештеник Тодор из Тахта Кала. Тај чин је обављен у школском дворишту пред историјским бунаром, пошто тада ми Срби нисмо имали цркве у Скопљу. На североисточном крају дворишта потојао је бунар уоквирен гломазним каменим бубњем, а покривен са дрвеним поклопцима. Изнад бунара је повеће кубе са фрескама Пантократора. Ово кубе је постојало на четири стуба. С унутрашње стране су парни миндери. Ето овај бунар је у ствари био прва богомоља српска у Скопљу. Јер су се ту обављала сва богослужења и школске класификације. Када се служи вечерња или јутарња, црквењак покрије бунар са белим чаршавом, на коме је на средини црни крст. Стави сребрн крст, јеванђеле и требник. Упали воштаницу која стоји на месинганом свећњаку, а понекада се метне и икона Христова или кога светитеља. За време службе ми ђаци стајали смо у дворишту, а руски конзул Лисевић стајао је испод кубета, јер је он посећивао искључиво српску цркву.

* * *

Док смо били слободни и чекали одобрење државних власти да се отпочне са школским радом, ми смо обилазили Скопље и упознавали се са његовим животом, његовим улицама, кућама, црквама и џамијама, са чаршијом и осталим знаменитостима. На нас је то Скопље чинило изванредан утисак са својим многобројним трговинама пуним разноврсне робе и вазда са великим бројем људи који се крећу у разним правцима. Тада су многи муслимани имали на главама бела ћечета или кратке црвене фесове са великим свиленим кићанкама, које су стајале на раменима. Осим тога, сви су за појасима и сиљасима носили каме, ханцаре или пиштоље, чије су дршке ишаране сребром и драгим камењем. Тада је била велика реткост видети човека у европском оделу, јер су сви муслимани носили шиптарско или турско национално одело.

Тада је Скопље било углавном на левој обали Вардара, а на десној страни Бурмали Џамија, која је постојала на месту официрског дома. Мало више од ове џамије било је само неколико кућа. Када је нешто касније подигнута турска зграда за гимназију (идадија), подигнута је и трамвајска пруга од каменог моста па до идадије. Трамвајска колица вукао је један коњ, а плаћало се по један металик од вожње. Где је сада Народна банка и магазин На-Ма биле су циганске куће на спрату од мешовитог или слабог материјала, са чардацима према улици. Ту су се у свако доба чули бубњеви, зурле, дајрета и песме. Млађе Циганке су се појављивале вазда у шареним шалварама, накићене и нафракане и заводљивог држања. Одавде су ишле ћочеци за све крајеве Македоније где се укаже прилика, а нарочито када су свадбе богатих људи. Цигани су још у већем броју живели на месту, где је данас учитељска школа и нешто у Топхани и Чаиру. Данашњи трг између народне банке и официрског дома, нешто према железничкој станици, био је врло мали. У средини је постојао велики

бунар покривен са великим кубетом, а са унутрашње стране су били широки миндери. Ту су Турци преко целог дана седели, сркали кафу и препричавали новости. Лети су, пак, најрадије ту секли и јели бостан.

Западно од кафане и биоскопа Балкан постојала је Гази Мектеш Махала, која је захватала простор све до Маршал Титовог трга. Од хотела Македоније настајале су башче и њиве. Од исте кафане па све до монопола дувана ширило се турско гробље, које је испуњавало простор где је зграда Црвеног крста и Трговачка академија.

Северозападно од Народног позоришта је била јеврејска махала са збијеним кућама пуне са децом. Тада је било на Вардару, у самом граду, четири млина и то три спровођу позоришта и једна ниже, у висини Цркве цар Константин и царица Јелена. Ову последњу однео је Вардар за време чувеног поводња у 1896. години. Осим тога, од Јеврејског моста па све до Војне болнице постојали су многи долапи, који су се даноноћно окретали и тако се штавиле коже. Чак је у самом граду постојала једна таква табак-хана ниже позоришта, а друга, много већа, ниже војне болнице. Данашња Маџир Махала, која се шири између железничког моста и гвозденог моста, основана је у време српско-турског рата 1876–1878. год. од исељеника, који су напустили земље, које је освојила Србија. Данашња Маршал Титова улица била је незнатно и врло прљаво сокаче, које је било посве мртво и ван саобраћаја, уз то тако загађено, да се није могло проћи туда услед нечистог ваздуха. Онда је главна улица, која је водила за железничку станицу ишла поред кафане Балкан. Тада је постојала у Скопљу стара средњовековна Црква Св. Димитрија, у свему слична са оном у Матки. Имала је једно кубе, зидана са редовима тесаника и опека са малтером. Сва унутрашњост прекривена лепим и врло свежим фрескама. Ова црква је веома бола очи бугарским првацима, јер је подсећала на Србе и српску прошлост, те су је порушили под изговором да је мала, те да треба да се замени са већом и лепшом!

Онда је словенски живаљ у овоме граду био уз егзархију која је била носилац бугаризације Македоније. Овде наглашавам да су уз егзархију били и Срби са Косова, Призрена, Новопазарске области и Босне, а што је рађено по угледу на Београд, који је са великим одушевљењем поздравио рађање бугарске цркве са великим привилегијама, не предочавајући да ће та црква бити највећи и непомирљиви непријатељ српског народа. Гувернер или валија (беглер беј) Косовског вилајета био је Ђурд Хафус Мехмед паша, осредњег узраста, смеђе боје коже, вазда озбиљан, при том енергичан и правилан службеник. Ми смо га чешће виђали, и то обично када иде у канцеларију или се враћа од ове својој кући. Он се појављивао вазда у луксузном фијакеру. Испред и позади фијакера ишли су по два коњаника жандарма са пушкама наслоњеним на коленима. Но код њега се могло ући у свако доба без пријаве. На вратима његове канцеларије висила је тешка завеса од сомота или чохе, па чим би ко дошао, он би подигао ту завесу и ушао унутра, поздравио се теменом и казао ради чега је дошао.

Скопље је онда имало 42.000 становника.

Први директор гимназије био нам је Србијанац, страни поданик, што је давало повода турским властима да подозревају на такву појаву.

Тада нам је био директор Сима Поповић, који је почео долазити у школу са фесом на глави, али је по изласку из школе шетао свој омиљени шешир! Осим директора било је још четири наставника са квалификацијама учитеља.

Настава се састојала од хришћанске науке, српског, турског и француског језика, рачунице, земљописа, зоологије, геометријског цртања и певања. Касније, у другој години дошао је за директора архимандрит Маријан Весић, а после годину дана, њега је сменио Коста Ковачевић. Међутим, пред турским властима био је одговорни директор Илија Вучетић, који је био турски поданик из пограничних крајева Црне Горе. Историју смо почели учити од трећег разреда гимназије, а наставили је и у четвртом разреду. Наставник, који нам је предавао српску историју био је очајно неспреман и незналица. Тако за две године учења не научисмо ништа од онога што нам је предавао.

Свршетак школске године обављан је врло свечаном класификацијом. Школско двориште и бунар украшени су венцима и цвећем. Од врата према дворишту били су распоређени музиканти војне музике од 42 човека. И данас памтим једнога црнца крупног и врло снажног човека са јако истуреним уснама, који је дувао једну огромну трубу, у којој је могло стати дете од две године. Чим се појави какав гост од виђенијих људи, музика га дочека са каквим маршем, а такође и приликом одласка. Око бунара седи директор, министарски изасланик Љубомир Јовановић, затим српски, руски, грчки и аустријски конзул, а ван кубета су остали наставници, ђаци и народ. По свршетку читања класификације, министарски изасланик дели ученицима пера са држалицама и понеку књигу. Ја сам тада добио две књиге, и то Тартифа од Молијера и Науку о светлости од Ђоке Станојевића, у издању Српске књижевне задруге.

Чим је прорадила гимназије обретоше се у Скопљу и два Црногорца, а то су Милош Бакић из Забрђа, среза Андријевачког и Иван Чукић из Доње Ржанице, среза Беранског. Обојица су били веома развијени, јер су имали преко 20 година старости, док су крштенице говориле да имају по 13 година! Милош је имао врло дугачке и бујне бркове од преко 10 сантиметара дужине, те их је врло радо пребацивао преко ушију и тако излазио у град. Сада долази оно што нас је напросто запрепастило. Наиме обојица се натураше свима нама за надзорнике и нека врста старешине. Наиме, они почеше да вуку своје другове за уши, потом да их туку или пак кажњавају свима казнама, које су примењивали и наши наставници, а нарочито васпитачи у интернату. Тако, на пример, чим приметете да се неки препиру или потуку, с места ће Милош или Иван подвикнути: „У недељу без излаза у народ или сутра без ручка!“ Није било дана да не казне неког свога друга. И нешто више. Они су нас варварски пљачкали до миле воље, а да то нико не спречи! Ми смо повремено добијали од школске управе сав материјал потребан за наставу. Тако, на пример, васпитач би нам делио свеске, мастила, плајвазе, гуме, пера, држалице, хартије и слично. Када би се тај посао свршио, Милош би почео прозивати једног по једног ученика и започињао би овакав разговор: „Ну ти, да ми даш твоју свеску! Молим те Милошу, то и мени треба! – Ти ми

мораш дати свеску! Прошлог пута дао сам ти гуму, а пре тога држалицу заједно са пером. – Нећу много разговора, дај или иди, а после мисли!“ И тада Милош добије што жели. Тако би сваки ученик дао по коју ствар, без обзира што дотични ученик нема новца да ту ствар набави за свој новац. Сећам се једнога мога земљака, који је одлучно одговорио да и њему треба плајваз, те му неће дати, већ ће то доставити васпитачу. – „Одмах плајваз овамо, иначе сада ћу те задавити и избацити мртвог на улицу!“ Тај њихов терор је био страховито тежак свима ученицима, али нико није имао смелости да се пожали ма коме од наставника, директору или васпитачу. У идућој години дошао је за васпитача Митар Пантић, који је од некуда дознао за те њихове радње, те је одмах предузео мере да то зло спречи и искорени. Он је позвао код себе обојицу и прочитао им је добру лекцију, попретивши им истеривањем из школе, ако тај посао наставе и на даље, па је истовремено припретио и нама, ако дозна да им и на даље дајемо ма шта од тога, што нам се даје за нашу личну употребу. Ми смо дахнули душом, али на жалост, то је било кратковремено. Једнога дана рече ми Чукић да ће тужити васпитача зато што овај милује и љуби тетовца Саву Богојевића. То знаду сви ученици, а ко не би сведочио да је све то видео, нека се добро мисли. Овај Сава Богојевић био је посве слабог карактера и морала, те су га ови Црногорци лако задобили да оптужи Пантића директору гимназије. Овај Сава Богојевић касније је био питомац Војне академије у Београду. Он је тада починио једну повећу критицу у академији, па је зато побегао из тога завода и отишао право у турско посланство где је потражио заштиту. Он је тада казао и то, да је дошао у Београд, без његовог одобрења, али да није могао да се онда успротиви жељама свога оца! После тога он се брзо обрео у Тетову. Но када је његово место ослобођено 1912. године, он се одједном нашао у Тетову, на положају команданта места у рангу пуковника! Свакако да је његова подвала касније откривена и да је после тога напипао затвор. Једнога дана позвани смо сви ђаци да сведочимо противу Митра Панића. И сми смо га лажно оптужили, тврдећи да смо видели како га васпитач грли и љуби. После те истраге Пантић је уклоњен из Скопља. Бакић и Чукић су ликовали. Од тада је њихов терор постао још гори и безочнији. Казне су учестале, а отимање школског материјала је превазишло сваку меру. Они су улили код нас велики страх, те их нико није смео тужити. Када су они, мислили смо, успели да уклоне једног васпитача, ја шта ли остаде за нас? И ми смо и на даље, са већом ревношћу, давали све што смо добијали, а њих двојица су те ствари делили и онда продавали.

У току идућих година било је све више ученика из разних крајева Косовског вилајета. И од првих дана нашег упознавања ми смо се почели груписати према областима из којих смо рођени. Они другови из Рашке области и са Косова називали су нас Бугарима, па су нас свакодневно исмевали. Тетовце смо исмевали због употребе заменице таке, каке, Кумановце због употребе глагола са наставком ја: казаја, рекнаја, дошја, Кратовце због употребе у уместо о: дошау, отишау, и тако слично. Као што се види уместо да нас овај интернат зближи и уједини, он нас је на против раздвајао. И за дивно чудо апсолутно се нико не нађе побуђен међу наставницима да овоме злу стане на пут. Једини изузетак чини мој друг почивши Василије Марковић из

Пријепоља, који је у свему далеко одскакао својом интелигенцијом и схватањем живота. Он нам је у другом разреду гимназије поверио да смо сви ми синови једног народа, а да разлике у говору не чине сметњу нашем националном јединству. Такве разлике постоје и по другим земљама, народима и државама. Карактеристике ради да наведем о њему само овај случај: Када смо једном приликом шетали по граду, започе се разговор и о религији. „Све је лаж“, говорио је он, „оно што нам причају наставници. Богородица није божија мати, јер Исус није бог, већ човек као што смо и ми људи. А глупост је веровање да се је Христос вазнесао на небо! Или да је васкрсао по смрти. Он је могао да устане из гроба ако је био сахрањен онесвешћен!“ Свакако за време и године његове старости то је био редак и врло изузетан случај. Онда гимназија није имала своју књижницу да би могли да се усавршавамо у знањима, нити је пак икада директор или ко од наставника покушао да нам нешто објасни из штива, које ће нас оспособити да боље напредујемо у наукама. Још мање је некоме падало на памет да нам говори о српству, као и о циљевима нашег народа и наше школе. Једини изузетак учинио је у томе Галичанац Риста Огњановић, васпитач. Он је нас једног дана 1895. године покупио у трпезарији и ту читао по неке одломке из путописа Спиридона Гопчевића, али без икаквог објашњења или коментара. Свакако да је то било од велике користи свима нама. Са тим је та ствар почела, па је са тим и завршена.

Онда су постојале у нашој гимназији ове казне:

Остављање казненника без доручка, без ручка и без вечере, без изласка у град празником, и затвором. Најтежа је била затвор. Он се издржавао у долапу испод степеништа, у коме је стајао прљав веш. То је у ствари рупа без прозора и без осветљења. Ту се казненник није могао чак ни исправити. Он је добијао само воде, ако је његова казна била подужа, на пример, цео дан или чак и два дана. Док сам био у другом и трећем разреду гимназије забележио сам да је најсуровији васпитач био Риста Огњановић, који се у кажњавању највише служио батинама и затвором. У оно време *Цариградски Гласник* врло често је доносио чланке из пера Ристе Огњановића, у којима се стално говорило противу телесних казни по школама, а такође и противу оних, које се служе затворима. Када сам завршио школовање у гимназији, ја сам једном приликом упитао Огњановића од куда долази да се преко јавности бори противу средњовековних казни у неким школама, док је он у ствари био изразити представник старих средњовековних школа, у којима су царевале батине, туче и мучења. На то он ми је одговорио: „Па то је само писање, а друго је у пракси!“

3. НЕШТО И О ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

У Дечанском Метоху смо се донекле упознали и са нашом основном школом у Скопљу. Она је отворена 1891. године, али је после неколико месеци затворена на тражење бугарског митрополита Теодосија, који је преко својих људи обавестио државне просветне власти да то није словенска школа већ српска. Тада долази шеф просветног одељења у Метох пред школу. На његов позив дошли су Ђорђе Катлановић, винар, Ђорђе Китинчев, трговац, Душко Кратовалија, платнар, и

још неколико других грађана. Тада Ђорђе Катлановић пита дотичног чиновника зашто се затвара ова школа. На то питање одговара муариф мудри т.ј. начелник просветног одељења на рђавом српском језику: „Не учи се славче, туку се учи српче! Дајте крпче да запечатиме ова школа!“ И тада су врата запечаћена са црвеним воском. Свакако да је после тога вођена велика подземна борба бугарске митрополије да се осујети отварање ове школе, али Срби су после више месеци успели да издејствују њено отварање. На дан 30-VIII-1892. године прорадила је најпосле и српска основна школа у царском граду Скопљу.

Када су српски прваци вршили потребне припреме за рад у овој школи, успоставило се да је потребно уписати законски минимум од 40 ученика. Тада су Срби имали само 39 ученика. Требало је пронаћи још једнога. И после распитивања и тражења пронађен је Цинцарин Ванча Филиповић, коме је тада било 17 година. Он је попунио број српских ученика прве модерне основне школе у овоме граду.

Смрт митрополијца Методија. Онда је био скопски митрополит Методије, по народности Грк из Аргирокастра. Како је у својој пастви имао подоста и Срба, ради тога је примао извесну награду и од српског конзула у Скопљу. Методије је за кратко време научио српски и словенски, те је свуда служио по епархији и српским, односно словенским језиком. И својски се залага за српску ствар свуда где је то било потребно. Овај честити Грк је напрасно умро на дан 16. новембра 1896. године. Сутрадан је свечано допраћен до Цркве Св. Спаса. Покојник је био обучен у архијерејској одори са митром на глави. У левој руци држао је јеванђеље, а десном благосиљао. Том приликом учествовали смо и ми ученици у свечаној поворци, када је пренет од митрополије до гроба у дворишту Цркве Св. Спаса. Близу трема, западно од храма, ископана је рака, која је после сазидана опекама. А када је сахрањен, спуштен је у гробницу са фотељом, на којој је седео, па је после сазидана та гробница на своду. Он је на тај начин сахрањен како је то било уобичајено код многих античких народа, као и код хришћана у првим вековима хришћанске вере.

4. БОРБА БУГАРА ПРОТИВУ СРБА

Од појаве српске школе у Скопљу, Бугари су отпочели безобзирну борбу противу Срба и на сваком кораку их предусретали ружним и непристојним псовкама, увредама и погрдним речима, па их понекада нападали и каменицама. Они су говорили да су домороци Македонци, који живе на територији Македоније, сви Бугари. Срба нема, а уколико их има, то су плаћеници, који имају задатак да припремају терен за долазак Срба у ове крајеве. Тако су они, преко својих присталица и агената сугерирали турским властима и странцима. Када је дошао у Скопље 1890. год. за српског учитеља Призренац Васа Поповић, Бугари су успели да му нико од Македонаца не изда стан. Тада га је примио код себе српски свештеник Јован Бурковић, код кога је, после краћег времена и починуо. Водећи рачуна о атмосфери која је онда владала у Скопљу, ми смо добијали наредбе да избегавамо све

сукобе са Бугарима, а ми смо им били на мети по нашој униформи, по којој су нас познавали.

Од 1894. године почињу наши сукоби са бугарским ученицима. Онда су Бугари имали у Скопљу нижу трокласну мушку гимназију и трговачко училиште, док су женске имале посебне учионице заједно са интернатом. Ти сукоби и крваве борбе настављане су све до ослобођења Скопља. Да овде споменемо само неколико таквих случајева:

Ваведењска туча. Када сам био у другом разреду гимназије добили смо две куће за интернат, које су постојале на месту где је сада палата Републичког завода за социјално осигурање, Државна архива и друге установе. Ту је мали парк, који је онда био турско гробље. Како смо имали тескобно двориште, то смо стално боравили на гробљу, где смо учили или се забављали са разним играма. Уочи Ваведења добили смо нове униформе од јаког вуненог штофа голубије боје, обућу и фесове. На Ваведење смо се причестили, па када смо се вратили из цркве, докучковали смо, а после тога изашли на гробље да се поиграмо. Одједном око 10 часова пре подне наиђоше десетак ученика бугарске учитељске школе, који приђоше нама, поздравише се и изјавише жељу да се с нама поиграју. Ми их радо дочекасмо, па се измешасмо и настависмо са њима разне игре. Нешто касније наиђе још једна група од око 15 ученика. Тада смо играли једни са лоптама или криво магаре, неки пак гађали са орасима металук на кочићу, док су неки из прикрајка стајали и посматрали игру. Одједном неочекивано зачу се запомагање нашег друга Николе Зафировића из Кратова, коме хитно скочише у помоћ његови другови. Бугари се ускомешаше и непромишљено бацише се свом силином на своје другове, који су их онако лепо и усрдно примили. Њима прискочише у помоћ неки продавци симита, ђеврека, кикирикија, семенки од бундева, бадема и сличног. Нашима се придружише Алекса кувар и његов помоћник паракувар Анта. Тада су се неки дохватили за гуше, други гребали или гађали каменицама. У тим борбама су се нарочито истакли Црногорци Милош Бакић и Иван Чукић, за тим косовац Илија Клинић и Стојан Бабић. Код противника није било тако великих и развијених ученика. Туча је трајала око 20 минута, а када се појави контрола, на мах се сви разбежаше. Бугари су имали 15 рањених и окрвављених, док је код нас било више њих са огреботинама по лицу. Чим су се Бугари повукли, неки од наших другова су брзо полупали окна на прозорима спаваћих соба, како би после оптужили Бугаре да су они разлупали та прозорска окна, те на тај начин проузроковали ту непожељну тучу. После тога ми смо оптужили Бугаре за напад, за који је казано да су они нарочито дошли у непосредну близину нашег интерната, како би нас ту напали, док су противници тврдили противно, да су дошли код нас као пријатељи, али да смо их ми безразложно напали. Тада су власти ухапсили нашег васпитача и поменута четири одрасла друга, но после неколико дана они су ослобођени сваке одговорности за тај случај.

Слобода или смрт. Једнога дана у пролеће 1896. године бахну неочекивано турска полиција у наш интернат у пратњи неколико Бугара, који су се појавили као сведоци. Чим уђоше у зграду попеше се на други спрат и одатле узеше један писаћи сто, који је стајао у ходнику,

који однесоше негде. Та мистерија се брзо обелодани. Бугари су оптужили властима Србе да су они истакли код Римског водовода српску тробојку са натписом: Слобода или смрт. Према њиховој лажној сведоџби, тај посао су обавили Сима Поповић, директор гимназије, Коча Маневић, учитељ и Димитрије Питовић, звани адвокат, механиџија. После неког времена прва двојица су и ослобођени затвора али је Пито осуђен на 101 годину робије! Но и он је после годину дана амнестиран. И нешто више. Чим смо се уселили у неку зграду за интернат 1896. год. бугарски ђаци су свакодневно, од јутра до мрака, гађали каменицама у нашу зграду, ломећи на тај начин и стаклена окна на прозорима и црепове на крову, чиме су нас стално узнемиравали и на тај начин спречавали нормалан рад у школи. Оваква ситуација је постала услед тога, што је наш интернат био у непосредној близини бугарског интерната, од кога нас је делила само једна уска уличица. Тиме су мислили Бугари, да ћемо хтели не хтели, побећи од те зграде. Али они то нису постигли. Најпосле Бугари доставе турским властима да су у ствари Срби подигли у Скопљу касарне за своју војску. Та њихова тужба дође на решавање у вилајетском меџлису. Ево како је текла та ствар.

Хафус Мехмед паша: „Ако је ту, нека уђе газда Младен Стојковић.“

Газда Младен: „Овде сам ваша екселенцијо. Јуче ме пустише из затвора!“

Хафуз паша: „А зашто си био у затвору?“

Газда Младен: „Тужили ме Бугари да сам подигао у Скопљу зграду за српску касарну. И зато сам био шест дана у затвору, али у царевом име, ја сам као невин ослобођен клеветничке службе.“

Хафуз паша: „Ти си подигао те две велике зграде у Скопљу, у којима су сада српски ђаци.“

Газда Младен: „Да ваша екселенцијо!“

Хафуз паша: „Ти си зидао касарне за српску војску, је ли тако газда Младене?“

Газда Младен: „Ја имам 4 сина, те сам сваком подигао по једну зграду.“

Хафуз паша: „Али ти си те куће дао Србима за њихову школу?“

Газда Младен: „Ја их нисам дао Србима, већ сам их издао грчком митрополиту Методији, који ће то и посведочити.“

Хафуз паша: „Чија су сада та деца, која се налазе у тим зградама?“

Газда Младен: „Та деца су царски поданици. Ни једно дете нема из Србије. Ако желите ви се обавестите о свему ако вас интересира, а што ће вам казати и митрополит Методије.“

Митрополит Методије: „Та деца су царски поданици. Те куће о којима се овде говори, ја сам узео под најам за гимназију, а то је моја школа, за коју гарантујем пред царским властима.“

Хафуз паша: „Чорбаци Младене, да ти одмах испразниш те две зграде!“

Митрополит Методије: „Сада су те зграде моје, јер сам их ја узео под кирију, те према томе друго лице не може да располаже са њима.“

Газда Младен: „Ја сам већ казао да тим зградама располаже само господин митрополит Методије, те према томе ја не могу никога избацити из тих кућа. Ја имам писани уговор, који је начињен по закону, те према томе, нико нема права да захтева од мене да радим противу закона. Ја ћу те куће издати под кирију и вама, али само онда, када буде истекао уговор са господином митрополитом.“

Сутрадан после тога, посећује газда Младена врховни комесар полиције дервиш Ефендија и наређује му да сместа удаљи све ученике из тих зграда и да истовремено избаци и сав намештај и покућанство. На то му је хладно и озбиљно одговорио газда Младен: „Ја то не могу, нити смем, јер су те зграде дате под најам митрополиту Методији и то је потврђено уговором, који је пуноважан, те га нико не сме цепати или радити нешто противу њега. Али ако вам је стало да по сваку цену затворите ову српску гимназију, онда изволите па ви лично избаците, на вашу одговорност, и ученике и школске ствари, или пак нека то уради митрополит, али нипошто то нећу урадити ја.“ После таквог одлучног одговора, комесар се опрости и оде.

Хафуз паша је овако поступио из разлога, да би показао Бугарима, како он озбиљно води рачуна о њиховим тужбама, после којих следују законске одлуке. Он је овако урадио и зато, што су овдашњи Бугари водили безобзирну борбу и противу њега оптужујући га чак и султану са захтевом да се уклони из Скопља. Он је најпосле био и удаљен из Скопља, али је после краћег времена опет враћен на свој стари положај.

Стално се питам шта је требало Србима да подижу интернатске зграде па и учионице за гимназију у непосредној близини бугарског интерната! Зар не нађоше погодније место, које би било даље од бугарског пропагандорског центра?

У току 1897. год. дошао је у Скопље архимандрит Фирмилијан за администратора скопске епархије. Тада су Бугари, на подстрек њиховог митрополита, купили све кључеве од својих радњи и предали их Хафуз паши у знак протеста, што је дошао у Скопље српски администратор за скопску епархију. То је онда била највећа демонстрација. Предајући кључеве, казали су: „Нећемо за митрополита Фирмилијана, доле са њим!“

На то им је одговорио Хафуз паша: „Он не долази због вас, ви имате свога митрополита.“

На то руља одговори: „Нећемо га, нећемо!...“

Овоме не треба никаквог коментара!

Крвави дан. Ово се догодило у 1897. години. Јесен. Празнични дан. Време лепо и пријатно. После ручка кренусмо на краћи излет до Тахталица, места где је сада Треска. Ишли смо са васпитачем Ристом Огњановићем. Око 5 часова по подне кренусмо кући. Ишли смо, као и вазда, у реду два и два. Наш интернат је у непосредној близини бугарског интерната. Када смо наишли испред дворишта бугарског

интерната, бугарски ученици се на мах нађоше око гвоздене ограде према главној улици на десној обали Вардара. Они нас предусретоше погрдним и непристојним изразима, па и речју цап, цап!.. Тај назив за Србе постао је на овај начин:

У то време живео је у Скопљу неки Блажа Петровић, који је оправљао кишобране. То је био средовечан човек, смеђе боје, познат Скопљанцима као велики алкохоличар. Он је пребегао из Србије у Турску. Тамо је учинио велике проневере. Кажу да је био управник поште, па да је дигао сав новац којим је располагала та установа и онда умакао преко границе. Овај бедник је свакодневно носио у џепу пуну флашу са ракијом, па чим би на неком раскршћу угледао гомилу људи, жена или деце, стао би за неко време, извадио флашу, подигао руку и узвикнуо: „Цаааап, Цаааап, распаши се“, и онда би подигао флашу и пио до миле воље. Он се је свакодневно тетурео скопским улицама, драо се или благосиљао пролазнике и свакога поздрављао са уобичајеним речима: „Цаааап, распаши се, цааап!...“ Ето, по њему су Бугари прозвали све Србе са надимком цааап! Ова реч се брзо раширила широм читаве Македоније.

Но бугарски ђаци се нису задовољили сада само са узвицима цаааап, распаши се, већ почеле да лете и каменице. А када је један наш друг рањен, наста велика туча, каква се ретко памти у Скопљу. Јер тада су били туцаником закрчени и тротоар и улица, те смо имали на расположењу огромну муницију. После краће борбе са камењем, Бугари се дадоше у дивље бекство. Тада нагрнуше наши другови у двориште бугарског интерната, те их и ту почеше ударати и млатити као марву. Неки пак уђоше у трпезарију где за кратко време полупаше сав прибор за јело, тањире, сланике, лажице [кашике] и ножеве, столице, лампе, клупе, стакла на трпезарији и све што им је пало под руку. Од бугарских ученика рањено је 16, а од наших само један по имену Петар Ракић. Природно је да су Бугари оптужили властима нас као проузроковаче, а ми њих. Сутрадан долази у наш интернат турска полиција под вођством помоћника валије Пандурова, по народности Бугарин, крупан и врло гојазан човек, који је имао врло озбиљан и отмен став. Они су се распитивали о свему што је се догодило између нас и бугарских ђака, па су после отишли. После краћег времена власти су донеле одлуку да се ми преселимо у турски интернат, а Турци у наш. Та зграда је постојала на месту, где је сада Чохацићево породилиште. Ту су били ученици турске ниже гимназије. Али свађе и туче између нас и Бугара трајале су, као што смо казали, све до пада Скопља у српске руке 1912. године.

5. ЦАРИГРАДСКА ГИМНАЗИЈА

По свршетку четвртог разреда гимназије у Скопљу, одређен сам за државног питомца у Богословско-учитељској школи у Призрену. Када је било време поласка, пођем и ја са својим старијим друговима, али ми у Скопљу саопштише пријатну вест да сам одређен за Цариград.

Када смо се из Мраморнога мора приближили Босфору, пред нама се указа изванредна панорама милионског града Истанбула, која нас је својом лепотом заносила и опијала. Кажу да има три града, који се истичу својом лепотом, а то су Лисабон, Неапољ и Цариград. Ја верујем да се са Цариградом не може поредити ни један други град. Лађа улази у Босфор. Пред нама се појавише стари део престонице са Св. Софијом, султан Мехмедовом џамијом, Нури Османије и другим. На супротној страни Златног Рога је европски део са Галатом, а десно је азијски део Цариграда Исџудар, а нешто даље, према северу, нижу се многа китњаста предграђа, која се са обе стране Босфора ређају као бисерне низе према Црном мору. На пристаништу нас је дочекао школски послужитељ са колима. Наша гимназија је у крају Пангалти, у близини руске цркве и војне академије. Школа са интернатом је смештена у једној доста лепој двоспратној кући, уз коју је подигнута још једна мања са два одељења и сутереном. Ту нас је сачекао директор Динић, који нас је упутио васпитачу Маринковићу да нам одреди кревете на којима ћемо спавати. Онда су у овој гимназији били наставници: директор Милош Динић, Душан Стојићевевић, биолог, који нам је предавао по потреби и српски језик. Он би нам задавао напамет народну песму Буну на дахије или коју другу сличну, а понекада и речник појмова, који се односе на кола, сеоску поточару, алате за неки занат и томе слично. Хафуз Али Шефки Ефендић, пореклом Мостарац, иначе добар Србин, предавао нам је турски, арапски и персијски језик. То је био врло спреман и ретко научен човек. Он је имао врло богату библиотеку са многим делима Академије наука, али је имао и комплетно издање дела Српске књижевне задруге. Осим њега, турски су нам предавали још Богдан Раденковић и Јован Шантрић. За историју смо имали три наставника и то: др Јована Радонића, др Станоја Станојевића и др Миту Лукића. Књижевност је предавао др Михајло Вукчевић. Андра Самониковић предавао је земљопис, Маринковић математику и геометрију, Сава Томић је био за музику, а Валеријан Прибићевић је предавао историју српске цркве. Француски нам је предавао Француз, чијег се имена моментално не сећам.

Ова гимназија је отворена 1892, а затворена 1903. године.

У Цариграду имају све балканске земље просветно-културне и политичке центре, који одржавају везе са турским властима и са народом у провинцијама. Тако, на пример, ту је седиште грчког Васељенског патријарха са више епископа и митрополита, виша богословија на острву Халкију у рангу универзитета, много основних и средњих школа, као и других културно-просветних установа. Цариград је и седиште бугарског егзархата, са једним епископом, нижом гимназијом и богословијом такође у рангу универзитета. Ја сам је једном приликом посетио и разгледао њене учионице, спаваће собе, кабинете, библиотеку, купатила и школски парк. Онако уређену школу ми Срби нисмо имали нигде у Србији и ван ње. Ту до саме богословије постоји и бугарска болница, такође ванредно добро уређена и што је овде најважније, она је уживала најлепшу репутацију у Цариграду. Даље, ту имају својих школа и храмова Руси, Американци познати са својим Роберт Колежом, једне од најбоље снабдевених школа на нашем полуострву. Затим, ту су Аустро-Угарска, Немачка, Француска,

Шпанија, Португалија, Италија, Румунија и друге. Одмах по паду Цариграда султан Мехмед II поклонио је васељенском патријарху скупочен жезал и дао му такве привилегије, какве овај није имао ни за време Византије. Па и бугарски егзарх имао је сличне привилегије на основу којих је могао да развија своју делатност свуда по европској Турској, док ми нисмо имали ни своју цркву, нити ма каквих привилегија. И нешто више: нама није призната чак ни наша националност, те смо се у почетку називали *рум милеџи* или ће рећи римска народност!

У гимназији је било три виша разреда, пети, шести и седми разред. Велика матура се полагала по свршетку VII разреда, како је било у Турској. Између интерната и учионица било је мало и доста скучено двориште. Учионице су доста напуштене, са старим и похабаним, обичним клупама, изрезаних и ишараних. Ова школа је имала само једног послужитеља, који је истовремено био и кувар и судопера. Услед тога ми смо били принуђени да сами намештамо кревете, да тресемо сламњаче и ћебета, рибали подове и томе слично. Али зато је држава плаћала момка који је служио искључиво у дому директора гимназије.

У школи се некада није ложило, те смо зими цвочотали по учионицама и спаваћим собама као ђаволи. Овде је потребно да споменем и то, да је у школи царевала невероватна дисциплина, какву нико не може ни замислити. Директор М. Динић је био велики садиста. Он је за најмању кривицу употребљавао батине, којих је вазда имао на расположењу. Тако на пример, једнога дана он нас је сакупио у дворишту, постројио у каре-у, а он ушао у средину са послужитељем, који је држао испод мишке снап прутева. Ту поред њега су и три ученика оптужених да су у недељу били у приватном парку, седели за столом и пили кафу! Они су се бранили да нису пили никаква алкохолна пића, да су били врло мирни, да су се понашали пристојно, па су молили да им се то не узимље за кривицу. Али истом тада директор побесне, дограби прут, који брзо изломи, а потом други, трећи, пети и десети. Ударао је бесно и помамно све док није остао без штапова. За то време суседни балкони су се брзо испунили публиком, која је посматрала овај цумбус у српској гимназији. А овакви призори су се појављивали почешће. После више година овај директор је премештен у Пожаревац. Тада сам упитао једног пријатеља какав је сада као директор, на шта ми је овај одговорио да већег кукавице у томе месту нема, јер му ђаци скачу на главу, а он ћути и чини се да ништа не види и не чује!

Док су бугарски ученици у њиховој богословији имали на располагању недељно ванредно луксузна купатила, дотле ми за три године не видесмо ни једно купатило. Цариград је одавно познат по својим многобројним хамамима, али наша школска управа није се нашла побуђена да нас бар по један пут годишње одведе на купање. Па и школа је имала врло луксузно домаће купатило, али је ово вазда било под кључем.

Иначе, храна нам је била добра. Школа нас је снабдевала са обућом, оделом, рубљем, марамом и марамицама, фесом и другим ситним спремама. Имали смо по три пара одела. Свакодневно одело је од

обичног шајка затворено сиве боје, лети смо добијали бело одело, а за празнике и када излазимо у град, добијали смо по пар чоханих одела тегет боје. Јакне су биле усправне и круте, а на предњим странама су натписи од позлаћене срме С. Ш. што ће рећи Српска школа. Сличну униформу имали су и турски ученици, у њиховом колежу смо завршили са матуrom Султаније, што нам је доста користило да се слободно крећемо по целом Цариграду. Тада, управа нам је дала по једну златну турску лиру да набавимо себи цивилно одело. Тада сам отишао у велетрговину Шрајн и ту набавио себи пар одела, једну кошуљу, машну, сламни шешир, штап и рукавице, за које сам платио једну лиру! То одело је било врло добро и од бољег штофа. Обуће нам је тада дала школа.

Светосавски говор. Када сам био у последњој години, управа нам је саопштила да је наставнички савет одлучио да о Св. Сави држи говор један ученик, који буде најбоље израдио тај говор као домаћи задатак. Ово нам је саопштено на месец дана пре празника. На томе конкурсy наставнички савет је изабрао мој говор као најбољи, те сам ја и одржао светосавски говор, који је поздрављен лепим аплаузом.

Цариград жижа срењовековне цивилизације. Ми смо живели у граду у коме је вековима цветала средњовековна цивилизација. Цариград је утиснуо велики печат на телу српскога народа, јер су се ту збивала збитија која су у многоме утицала на ток наше политичке и културне историје. С обзиром на та факта, ми смо с правом очекивали од управе гимназије да нас упозна са свима средњовековним споменицима. А тих дана је боравио у Цариграду чувени византолог Рус Успенски, коме су асистирали и наши професори др Јован Радонић и др Станоје Станојевић. Но, на велику жалост, ми за три године ништа не видесмо у Цариграду, јер смо чувани као у кафесу. Нико се није сетио да нас одведе у Св. Софију, једном од највећих културних споменика у Европи, или да видимо чувени Хиподром, да нас упозна са богатим музејима, као и са другим старинама. Нас нико није извео по престоничким улицама или пак у његову околину. За преко три године нашег бављења у Цариграду, само једном нас је повео у екскурзију директор Динић, који нас је водио до Црнога мора, да нас упозна са геолошким приликама Босфора. Али од свега тога ми нисмо имали никакве научне користи, осим што смо са дивљењем посматрали Босфор начичкан са дивним летњиковцима и предграђима. Када сам једнога дана упитао мога професора др Јована Радонића зашто нас нигде не изведоше по Цариграду да се упознамо са његовим старинама, утолико пре, што је он асистирао Успенском приликом проучавања Св. Софије и осталих старина, он ми је одговорио: „Па нисмо се сетили!...“ Ја сам усамљен почешће обилазио Цариград и упознавао се са његовим улицама и са појединим важнијим историјским објектима. Био сам десетак пута у Св. Софији, неколико пута у султан Мехмедовој џамији, гледао преко ограде археолошки музеј, јер нисам имао новаца да платим улазницу, посетио џамију Нури Османије, прошао поред зграде Васељенске патријаршије, улазио у патријаршијску цркву, шетао по дивном безистану засвођеном дебелим каменим зидовима, прокрстарио више пута стари део престонице, посматрао зидине, које са сува опкољавају престоницу и свуда и на сваком кораку, ја сам се дивно поколењима, која су све то градила и изградила.

Освећење руској сјоменика у Сан Стефану. Не сећам се да ли то беше 1897. или 1898. године када је освећен руски споменик у цариградском предграђу Сан Стефану. Тек једнога дана наредише нам да се одмах спремимо за излазак у град. Када смо сишли са воза, поведоше нас наставници према руском споменику, око кога је било доста људи, војске, полицајаца. После мале почивке, одредише нам места где ћемо стајати. Освећење је почело. Овоме чину присуствовао је један руски кнез са пратњом од више људи. Чим је свршен црквени обред, нама је наређено да одмах заузимамо места у возу. Вратисмо се истим путем. И за дивно чудо, тамо се нико од наставника не нађе побуђен да нам нешто проговори о ратовима 1875–1878. године, о руским претензијама, о стварању Сан-Стефанске Бугарске, који је историјски чин везан за ово место, нити се ма ко сети да нам барем нешто исприча о крају, кроз који смо тада пролазили. А дужност је била директора гимназије да одмах позове кога од наставника историје, којих смо онда имали њих тројицу и препоручи им да нам одржи предавање о догађајима, који су у вези са тим спомеником. Или пак ако је он био тако ограничен, да се тога није могао сетити, где су тада били наши познати историчари? Свакако да се и они нису сетили!...

*

Свети Гора Аџонска. У Цариграду смо били сви државни питомци, јер смо били слабог материјалног стања. Из тих разлога нисмо о фееријама ни одлазили својим домовима, већ смо седели ту где смо настањени. Али наш директор је хтео да нам посведочи како се он свесрдно стара о нама. Наиме, он је одлучио да нас пошаље у Свету Гору да тамо проведемо школски распуст. Идеја за сваку похвалу. Али он је и том приликом учинио велику једну глупост, што нас није послао под вођством једнога наставника. Место тога, он нам је дао за пратиоца нашег друга Данила Колаковића. Када смо пошли на пут, он нам је казао да ако нам устреба новаца, узмемо од Данила, који је добио наредбу да тако поступи. Када смо стигли у ову лепу земљу, одсели смо у руској ћелији св. Јована Златоуста, у којој је онда било 60 калуђера. То је у ствари Хиландарска ћелија, али се иначе служе и Руси. Ту смо боравили три недеље, а потом обишли цело полуострво, после чега на послетку одосмо и у наш Хиландар. Нисмо онда видели велики број храмова, манастира, скитова, ћелија и испосница, али никога није било да нам објасни важност те богате ризнице средњовековне културе, нити је пак било каквог водича да би нам обратио пажњу на то да се налазимо у давним столећима хришћанства, јер у Св. Гори живот тече онако, као што је то било у средњем веку. Поред нашег манастира Иландара са његовим старинама, ми смо тада наишли и на једног знаменитог Србина у близини Кареје. Наиме чусмо да тамо живи човек, кога због његовог богоугодног живота, сви сматрају за живог свеца. То је отац Харалампје. И решисмо се да га посетимо.

Отац Харалампје. Прво одосмо у светогорски центар град Кареју. Ту имају сви манастири своја представништва. Ту, у томе граду мушкараца постоји и позната ћелија у којој је испаштао и подвизао се Св. Сава. Осим тога, у Кареји је и зграда Хиландарска са делегатом, који заступа наш манастир у управи. Од њега сазнадосмо којим

ћемо путем кренути да пронађемо нашег тако поштованог блаженог испосника оца Харалампија. Његова ћелија се налази у једном изванредно лепом зеленом крају. Он није био код куће. Решисмо се да га сачекамо. Предусрео нас је његов млађи сабрат рекавши да ће се домаћин убрзо вратити. И доиста, после десетак минута, он се је вратио. Када му казасмо ко смо и одакле смо, био је необично радостан и весео. Са свима се изљубио и позвао нас је да седнемо и да будемо расположени као у својој кући. Обичан човек, као што су и сви људи, помислих. Ничега нема код овога калуђера нешто светачкога. После неког времена дошло је послужење, слатко, кафа и вина. Тада га ја упитах да нам каже одакле је и када је дошао овамо. На то ми он одговори ово што следује:

„Ја сам Нишлија. За време ослободилачких ратова у 1876–1878 године ја сам отишао у добровољце и борио се на Ђунису. Тешке су то борбе биле“, одговори са уздахом. „Погибоше нам најбољи људи. Погибе командант, погибе други, па трећи, четврти и не знам још колико, тако да није било више официра, који би заменили мртвог команданта. Моји другови су падали као снопље. Гинули један поред другог. Наши редови се невероватно проредише. И ја сам сваког тренутка очекивао смрт. Тада се помолих Богу са речима: о милостиви створитељу, сачувај ми живот и даруј нам победу над осионим непријатељима. Ја се заветујем да ћу све време посветити само теби и молитви за спас душа наших. Смилуј се о господе и буди ми штит у овој борби. Бог је био милостив те ми је сачувао живот и дао ослобођење нашем народу. Слава му и вечно хвала!“ Ово је било лета Господњег 1898, а тада је оцу Харалампију могло бити око 65 година.

Заштварање гимназије. Споменули смо напред да су сви балкански народи имали у турској престоници политичке и културно-просветне организације, које су представљале поједине народе, док тога нисмо имали ми Срби. Осим гимназије, ми смо имали још и недељни лист *Цариградски Гласник*, врло популаран лист, који су наши људи са нестрпљењем очекивали. Ту је излазио и *Голуб календар*, такође врло лепа лектира, јер није било српске куће у бившој Турској без овога алманаха. Одговорни уредник *Цариградског Гласника* био је Охриђанац Коста Групчевић, вредан, успешан и врло агилан национални радник. Он је написао и једну лепу књигу о Охриду, која је у своје време много тражена и читана. Међутим, уредник је био Светолик Јакшић, који је био службеник нашег посланства у Цариграду. Он је такође уређивао и *Голуб календар* уз помоћ Групчевића. Других установа и нисмо имали. Место цркве висила је икона Св. Саве у Цркви Св. Николе у Пангалти, пред којом су палили свеће и молили се Богу Срби настањени у Цариграду, а њих је онда било врло много. Ту је било Бокеља, Далматинаца, Црногораца и Македонаца. Бокељи и Далматинци су били лађари и службеници *Аустријског йоморског друштва Лојда*, док су Црногорци били искључиво гавази код дипломатских представника, банака, великих трговина и појединих богаташа. Македонци су пак били повртари, пекари, млекације, занатлије, али и трговци. Нико се није сетио да те људе организује и прикупи око једне црквено-политичке организације. Место свега тога, неко је захтевао да се укине ова наша школа, која је према осталим нашим средњим заводима заузимала свакако прво

место у неослобођеним крајевима. Нисам посвећен у многе закулисне радње управе школе, али се упорно тврдило и доказивало да је директор гимназије Милош Динић оптужен за многе малверзације, управо за крађу новаца и за разне утаје, које су представљале велике суме! Познато ми је само толико да се тај директор невероватно понижавао пред једним његовим учеником, Колаковићем, који је био магационер ђачких одеља, обућа и рубља, молећи га да сведочи у његову корист. И што је овде најжалосније он, директор, нудио је чак и мито томе моме другу да сведочи онако, како ће му он казати. Ето у вези са том ружном афером, укинута је гимназија, а место ове реорганизована је основна школа, а за управитеља исте постављен сликар Боцарић. Приповедао ми је мој професор др Мих. Вукчевић, који је био члан управног одбора те школе, ово што следује:

Боцарића је натурао за управитеља те основне школе генерал Саво Грујић, Боцарићев кум, иначе опуномоћени министар у Цариграду. У школи је дар мар. Нити се зна ко пије, ни ко плаћа. Често је овај управитељ одсуствовао са појединих конференција, а слао жену да га заступа, мада она није била ни члан управног одбора, нити пак учитељица, већ жена без школе. Но чим би се чланови савета узбунили када би је видели за председничким столом, ова би лупила о сто и оштрим и заповедничким тоном подвикнула да имају да је безусловно слушају и да се покоравашу њеним наредбама, јер ће у противном отићи њеном мужу и све му казати и захтевати да се без разлике хитно најури из Цариграда. Ја лично добро познајем Боцарићеву породицу, са којом сам био заједно у служби и то у Скопљу и Солуну. Та жена је невероватно дрска, осiona, смела и склона свим могућим пороцима. Познато ми је да је овај Боцарић једном приликом у 1909. години допао турског затвора у Цариграду, због неких превара великог стила, али да је његова жена сместа одјурила у Цариград и тамо успела да извуче из затвора и робије њеног мужа! А када му је једном приликом извршен претрес у његовој кући у Солуну, пронађен му је повратни рецепис аустријске поште у Солуну и потврда о пријему његовог препорученог писма упућеног аустријском министру спољних послова грофу Еренталу! Тако је у тој тешкој атмосфери, која је владала у току 1903. године укинута српска гимназија у царском граду Цариграду.

Селамлук. Сваког петка султан Хамид хан одлази на подневну молитву у цамију, која се налази у непосредној близини царског двора Лилдис киоска. Тај чин је скопчан са великим церемонијама. Користећи нашу униформу, која је била слична униформи царског колежа Султаније, ја сам једног дана у току 1898. године одлучио да одем и видим султана. Спроћу цамије је лепа двоспратна зграда која је одређена за лица, која желе да виде ову церемонију. Ту долазе првенствено акредитовани министри, амбасадори и конзули, или лица која имају препоруке својих представника у престоници. Још на сахат пре почетка ове свечаности, почне долазити војска свих родова која заузме све тротоаре улице, којим ће проћи царска поворка. Ту падају у очи батаљони арапски, албански, затим марински и други. Коњица је изрсна на арапским хатовима. Коњаници носе шубаре и копља са заставицама. Публика стоји иза војске. Када је приспела војска и заузела своја одређена места, наишла су кола са жутим

песком и посули сву улицу која води од двора до испод џамије, а потом друга кола са шмрковима за поливање. У одређено време труба даје знак да долази поворка. Појављују се 12 фијакера са дебелим црним завесама. То је део царског харема. Пауза. После неког времена појављује се Осман паша бранилац Плевна за време турско руских ратова 1877–1878. године. То је просед човек средњег раста, са многобројним одликовањима. Он држи прекрштене руке у белим рукавицама. Иде сам пешице. За њим двадесет генерала два и два у реду, такође са прекрштеним рукама, сви у генералским униформама. Када ови уђоше у џамију, трубач поново јавља долазак султана. Војна музика поче свирати маршеве, а сва војска и народ клицати Падишахм чек јаша, што ће рећи Царе мој, много живи! У средњим вековима уобичајено је било да се тада појави један грлати Турчин, који би из свега гласа подвикнуо: Магрур олама падишахм, сенден бијук алах вардар што ће рећи: Не понеси се царе мој, јер је бог већи од тебе! После краћег времена, цар се појави у својим отвореним колима. Он је имао на себи цивилно одело, герек, без икаквих декорација, а руке је држао на коленима.

Молитва је трајала врло кратко време, а потом се понова појави султан, чија кола сада наставише врло брзу јурњаву према двору. Онога момента и војска се поче растурати, а харем и други касније изађоше из џамије и наставише убрзаним кораком натраг према двору. За неколико минута сав овај простор је био очишћен од војске и публике. Када се разиђе ова светина, ја уђох у празну џамију, која је била раскошно уређена, а нарочито су падали у очи многобројни персијски ћилимови, којим је био покривен под, као и скупоцени свећњаци и пелијелеји са кандилама.

У идућој години чусмо да ће султан отићи у Св. Софију на подневну молитву. Најпосле то су једини царски излази ван двора. аузех једно погодно место и гледам како се постројава војска, насипа улица песком и полива водом. Светина се тиска. Чекамо подуже. Прође 12 часова, а султана нема! Одједном труба даде знак за повратак војске у касарне. Селамлук је завршен! Значи да је султан отишао у џамију и вратио се другим улицама. Овакви селамлуци, како сам после чуо, обављају се сваког петнаестог дана муслиманског поста Рамазана. Тога дана обавља се и женидба његова са младом и невином невестом, коју по некада поклони коме од заслужних паша. То су била највећа одликовања у Турској, када султан дарује своју жену коме од заслужних великаша!...

.....

/недовршен текст/

ABOUT STEVAN SIMIĆ AND HIS MEMORIES

The author presents in this paper an autobiographical review of his life journey, starting from the primary school till the later public speeches about his homeland – the county of Kratov as well as neighboring Kumanovo, Kriva Palanka and Kočani in the last two or three decades of the Turkish rule. The memories also comprise the main issue of Serbian and Bulgarian relations in northern part of Skopski sandžak and negative consequences of the aggressive work of Egzarhija and the Macedonian committees VMRO on Serbian schools and churches, as well as on the existence of the Serbian national community in the pre-war Old Serbia.